

- сєєва ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2006. – 17 с. ; Мірошниченко А.М. Особливості правового режиму земель населених пунктів / А.М. Мірошниченко // Земельне право України : [підручник]. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – С. 211–481 ; Дзера О.В. Нерухоме майно / О.В. Дзера // Енциклопедія цивільного права України / [С.В. Антонов, А.Ю. Бабаскін, І.А. Безклубий та ін.] ; відп. ред. Я.М. Шевченко ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К. : Ін Юре, 2009. – С. 538 ; Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Н.Ю. Голубевої. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2010. – 740 с.
2. Земельний кодекс України : з останніми змінами, внесеними згідно із Законом від 01.07.2014 р. № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
 3. Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 р. № 1051 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
 4. Приватизація землі під приватним будинком у 2014 році, що нового? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yurporada.kiev.ua>.
 5. Кримінальний Кодекс України від 5 квітня 2001 р. : з останніми змінами, внесеними згідно із Законом від 15.01.2015 р. № 116-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

УДК 347.44

Смолов К. В.,

адвокат, магістр юридичного факультету

Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ ВІДНОСИН, ЩО Є ПРЕДМЕТОМ КОНКУРСНОГО ПРАВА

INSOLVENCY AS THE BASIS OF THE APPEARANCE OF THE RELATIONS, WHICH ARE THE OBJECT OF THE COMPETITIVE RIGHT

У статті досліджується правова природа неплатоспроможності як юридичного складу. Надається характеристика ознак неплатоспроможності як сукупності юридичних фактів, які в певній логічній послідовності утворюють безпосередньо юридичний склад неплатоспроможності, що є однією з підстав виникнення відносин, урегульованих нормами Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».

Ключові слова: неплатоспроможність, ознаки неплатоспроможності, юридичний факт, відносини неспроможності (банкрутства), конкурсне право.

В статье исследуется правовая природа неплатежеспособности как юридического состава. Дается характеристика признаков неплатежеспособности как совокупности юридических фактов, которые в определенной логической последовательности образуют непосредственно юридический состав неплатежеспособности, что является одним из оснований возникновения отношений, урегулированных нормами Закона Украины «О восстановлении платежеспособности должника или признании его банкротом».

Ключевые слова: неплатежеспособность, признаки неплатежеспособности, юридический факт, отношения несостоятельности (банкротства), конкурсное право.

This article is dedicated to the research of legal nature of insolvency as a set of facts, characterization of features of insolvency as a set of facts, which can constitute a set of facts of insolvency, if composed in certain logical sequence, that is one of the grounds for commencement of relations regulated by the norms of the Law of Ukraine “On Debtor Solvency Restoration or Declaration of Bankruptcy”.

Key words: insolvency, features of insolvency, legal fact, failure (bankruptcy) relations, bankrupt law.

19 січня 2013 р. набула чинності нова редакція Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 22 грудня 2011 р. № 4212-VI (далі – Закон про банкрутство), яка, незважаючи на дуже складний і суперечливий розвиток законодавства України про банкрутство, на думку багатьох учених та юристів-практиків, все ж таки стала досить позитивним кроком у цій галузі, що мав на меті вдосконалення процедур неспроможності.

Досить велика кількість справ про банкрутство та неоднозначність правозастосовної практики в цій сфері обумовлює актуальність теоретичних досліджень правових явищ у сфері відносин неспроможності або так званого конкурсного процесу, а також, ґрунтуючись на результатах таких досліджень, подальше вдосконалення самої теоретичної концепції, покладеної в основу Закону про банкрутство.

Метою статті є надання загальної характеристики неплатоспроможності як юридичному складу, що є однією з передумов виникнення правовідносин у сфері неспроможності, а також визначення її особливостей, що безпосередньо обумовлені особливостями самої підгалузі права неспроможності.

Дослідженню теоретичних і практичних питань права неспроможності та банкрутства присвячені роботи таких вчених, як О.М. Бірюков, І.О. Вечірко, Б.М. Грек, В.В. Джуно, С.О. Кареліна, Б.М. Поляков, П.Д. Пригуза, М.В. Телюкіна, Г.Ф. Шершеневич та інші. Однак аналіз останніх наукових досліджень і публікацій свідчить про те, що теоретичним положенням права неспроможності та банкрутства приділялося не досить багато уваги, проте все ж таки необхідно відзначити такі наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, як «Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку та особливості становлення в Украї-

ні» В.В. Джуня [2], «Право неспроможності (банкрутства) в Україні» Б.М. Полякова [7], «Механізм правового регулювання відносин неспроможності» С.О. Кареліної, у яких досить ґрунтовно досліджено теоретичні питання права неспроможності та банкрутства взагалі, а також питання неспроможності як юридичного складу зокрема.

У доктрині теорії права під *юридичним фактом* розуміють дію або подію, з настанням якої пов'язано виникнення, зміна чи припинення правовідносин. Так, відомий радянський учений-цивіліст О.О. Красавчиков зазначив: «Норма права (загальний припис) не може за відсутності юридичних фактів ані надати суб'єктам прав та обов'язків, ані звільнити їх від існуючого правового зв'язку. Норма права створює юридичну можливість виникнення, зміни чи припинення цивільного правовідношення. Вона вказує на ті конкретні умови, обставини (факти), за наявності яких правовий зв'язок приводиться в рух. Що стосується юридичних фактів, то вони реалізують створювану нормою права можливість руху цивільного правовідношення, тобто відповідно до приписів норм цивільного права зумовлюють або виникнення, або зміну, або припинення правовідношення» [5, с. 27].

Розвиваючи думку О.О. Красавчикова, Р.Й. Халфіна зазначала: «...з юридичного факту починається життя правової норми, що реалізується в правовідношенні, перевіряється її реальність, дієвість» [8, с. 286].

У низці випадків достатня наявність одного факту, з яким пов'язана зав'язка й реалізація певних прав та обов'язків. Однак у дуже широкому колі відносин вимагається не один, а декілька взаємопов'язаних юридичних фактів. Така сукупність має назву складного фактичного складу або складного юридичного складу [8, с. 298].

Термін «складний юридичний склад» вперше було введено в юридичний обіг О.О. Красавчиковим. У подальшому цей термін досить широко застосовувався, хоча деякі автори вважали, що термін «складний юридичний склад» має таке саме право на існування [8, с. 298].

Так, С.С. Алексєєв визначав *фактичний склад* як «систему юридичних фактів, необхідну для настання юридичних наслідків (виникнення, зміни, припинення правовідношення)» [1, с. 361]. При цьому найважливішою рисою фактичного складу автор вважає *цілісність системи*, що утворюється життєвими обставинами, які входять до фактичного складу. Зокрема, С.С. Алексєєв зазначав: «Як і в будь-якій системі, елементи фактичного складу знаходяться у взаємозв'язку та взаємозалежності. Причому кінцевий ефект (цей правовий наслідок) є результатом фактичного складу в цілому, єдності всіх його елементів – усього комплексу фактів. Тому для цих правових наслідків кожен факт виступає як юридичний лише постільки, поскільки він є елементом системи – частиною складу» [1, с. 362].

Водночас С.С. Алексєєвим було запропоновано класифікацію фактичних складів за характером зв'язку елементів складу. Він виокремлює прості («вільні») та складні («пов'язані») фактичні склади. Так, «*прості («вільні») – це комплекси фактів, між якими існує «вільний», не жорсткий зв'язок; факти в складі*

можуть накопичуватися в будь-якому порядку, важливо лише, щоб у деякий момент вони опинилися всі разом. *Складні («пов'язані»)* – це системи фактів, між якими існує взаємообумовленість, жорстка залежність; факти в складі повинні накопичуватися в жорсткому, строго визначеному порядку. Тут елементи складу повинні слідувати один за одним у строгій, встановленій нормами послідовності, причому частина складу, що наступила, відкриває юридичні можливості для накопичення наступних елементів» [1, с. 362].

Щодо цього серед науковців виникають дискусії стосовно правової природи умов ініціювання відносин неспроможності.

Так, вітчизняний учений Б.М. Поляков вважає: «Юридично відносини неспроможності виникають із моменту порушення справи про банкрутство, а не з моменту настання умов неплатоспроможності господарюючого суб'єкта. Саме процесуальний акт (ухвала) господарського суду є юридичним фактом, що зумовлює виникнення відносин неспроможності. Інакше кажучи, призупинення боржником сплати поточних платежів за грошовими зобов'язаннями є лише передумовою для ініціювання провадження в справі про банкрутство» [7, с. 51].

Таку ж думку мав відомий дореволюційний російський цивіліст Г.Ф. Шершеневич, який стверджував: «Сам факт припинення платежів не створює жодних юридичних змін. Такі наслідки особистого чи майнового характеру настають тільки після судового посвідчення платіжної неспроможності» [9, с. 99]. Водночас Г.Ф. Шершеневич вважав: «Платіжна неспроможність та неоплатність є фактичними умовами неспроможності. Однак неспроможність з усіма наслідками настає тільки тоді, коли суд встановлює наявність цих умов. Іншими словами, для неспроможності необхідна ще судова санкція» [9, с. 98].

Досить цікавою є думка В.В. Джуня: «Введені Г.Ф. Шершеневичем у науковий обіг терміни «неоплатність» і «неплатоспроможність» не варто розглядати як догму» [2, с. 224]. Учений продовжує думку: «Під поняттям «неплатоспроможність» розуміються юридичні ознаки соціальної патології, які зумовлюють необхідність застосування інструментарію конкурсного процесу та зміст цього інструментарію. Тому неплатоспроможність є матеріально-правовою ознакою законодавства про неспроможність» [2, с. 240]. У подальшому В.В. Джуня зазначав: «Сполучення ознак стану неплатоспроможності становить матеріально-правовий склад підстави для порушення провадження в справі про банкрутство за заявою кредитора (кредиторів)» [2, с. 311].

Іншою є думка російського вченого С.О. Кареліної, яка пропонує «під ознаками неспроможності (банкрутства) розуміти необхідну сукупність юридичних фактів, що надають можливість суду ініціювати справу про неспроможність та в подальшому за наявності певних підстав винести рішення про визнання боржника банкрутом» [4, с. 7].

Стосовно правової природи судового рішення як юридичного факту треба зазначити, що досить довго тривала дискусія стосовно надання такої якості судовим актам, проте одні вчені дійшли висновку, що судові рішення є юридичним фактом за своєю суттю, оскільки з ним правові норми пов'язують настання

певних юридичних наслідків (О.О. Красавчиков, С.С. Алексєєв та ін.), а інші, навпаки, вважали, що судові рішення не є юридичним фактом (Н.А. Чечина).

Дуже цікавою із цього приводу є позиція О.О. Красавчикова, який зазначив: «Реалізація можливості примусового здійснення суб'єктивного права в дійсності і є тим новим моментом, який вносить судові рішення в динаміку спірного цивільно-правового зв'язку. Винесення цього акта неможливе без наявності інших передумов руху правовідношення, зокрема норми права і юридичних фактів допроцесуального (досудового) розвитку цього відношення. Воно неможливо й тому, що і норма права, і юридичні факти створюють лише можливість здійснення права в примусовому порядку. Судове рішення зазвичай виступає як правовстановлюючий факт та є замикаючим елементом юридичного складу. Юридичні наслідки наступають лише за завершеного складу. У силу цього й створюється зазвичай враження, що нібито судові рішення самостійно створює правові наслідки» [5, с. 138–139].

Застосовуючи зазначену концепцію ролі судового рішення в юридичному складі неспроможності, С.О. Кареліна доходить висновку, з яким важко не погодитися: «Очевидна роль судового рішення в динаміці відносин неспроможності (банкрутства). Однак прийняття цього акта неможливе без наявності й інших фактів, що забезпечують рух правовідношення, зокрема норм права та юридичних фактів досудового розвитку цього відношення, оскільки і ті, і інші «створюють можливість здійснення права в примусовому порядку» (за термінологією О.О. Красавчикова). Разом із тим реалізація цієї можливості виникає тільки з моменту прийняття відповідного судового рішення. Судове рішення виступає як правовстановлюючий факт, який завершує формування відповідного юридичного складу. Виходячи із цього, воно не може розглядатися як умова для досягнення будь-чого у відриві від інших елементів юридичного складу, оскільки юридичні наслідки наступають не тільки в силу прийняття одного судового рішення, а й за наявності інших фактів, із якими воно утворює юридичний склад. При цьому рішення, дійсно, нічого не додає з матеріальної (фактичної) сторони до того, що вже є в наявності. Включення судового рішення в юридичний склад покликано забезпечити участь держави в процесі неспроможності шляхом здійснення контролю за динамікою відповідних правовідношень» [4, с. 10].

Повертаючись до ознак неплатоспроможності як сукупності юридичних фактів, варто зазначити, що відповідно до ст. 1 Закону про банкрутство неплатоспроможністю є неспроможність суб'єкта підприємницької діяльності виконати після настання встановленого строку грошові зобов'язання перед кредиторами не інакше, як через відновлення його платоспроможності [3, ст. 1].

При цьому законодавча характеристика ознак неплатоспроможності визначена ч. 3 ст. 10 Закону про банкрутство, якою закріплено підстави порушення провадження в справі про банкрутство, тобто сукупність ознак неплатоспроможності є підставою для ініціювання провадження в справі про банкрутство. Так, відповідно до ч. 3 ст. 10 Закону про банкрутство справа про банкрутство порушується господарським судом, якщо *безспірні вимоги кредитора* (кредиторів) до боржника в сукупності становлять *не менше трьохсот мінімальних роз-*

мірів заробітної плати, які не були задоволені боржником протягом трьох місяців після встановленого для їх погашення строку, якщо інше не передбачено цим законом. При цьому безспірними є грошові вимоги кредиторів, підтвержені судовим рішенням, яке набрало законної сили, і постановою про відкриття виконавчого провадження, згідно з яким відповідно до законодавства здійснюється списання коштів із рахунків боржника. До складу цих вимог, у тому числі щодо сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), не включаються неустойка (штраф, пеня) та інші фінансові санкції [3, ст. 10].

Коментуючи поняття «неплатоспроможність», Б.М. Поляков зазначає: «Це завжди припущення, що в боржника недостатньо майна для оплати грошових вимог кредиторів (неоплатність). Неоплатність є підставою для визнання боржника банкрутом. Проте щоб довести неоплатність, необхідно мати бухгалтерські документи боржника. Оскільки в кредитора такі документи відсутні, то законодавець як підставу для відкриття процедури банкрутства за ініціативою кредитора обрав неплатоспроможність, тобто припущення про неоплатність. Разом із тим говорити про неплатоспроможність як про фактор чи стан боржника можна лише тоді, коли вона має стійкий характер та не пов'язана з тимчасовими фінансовими труднощами боржника. Для того щоб неплатоспроможність мала об'єктивний характер і не залежала від суб'єктивних факторів, законодавець визначив п'ять ознак, які характеризують це поняття:

- характер грошових зобов'язань;
- базовий розмір грошових зобов'язань;
- безспірність вимог;
- строк неоплати;
- наявність виконавчого провадження [6, с. 150].

Аналізуючи положення чинної редакції Закону про банкрутство та вищезазначені теоретичні здобутки, доходимо висновку стосовно правової природи поняття «неплатоспроможність»: *це складний юридичний склад, що являє собою сукупність юридичних фактів, які знаходяться в жорсткій взаємозалежності, у зв'язку із чим повинні накопичуватися в цьому складі в строго визначеній послідовності, відповідно до якої частина складу, що наступила, відкриває юридичні можливості для накопичення наступних елементів складу, а саме:*

- виникнення грошових зобов'язань боржника перед кредитором (кредиторами) у базовому розмірі, встановленому ч. 3 ст. 10 Закону про банкрутство (300 й більше мінімальних розмірів заробітної плати);
- надання зазначеним грошовим зобов'язанням безспірного характеру шляхом прийняття юрисдикційним органом відповідного судового рішення за результатами розгляду судового спору;
- набрання зазначеним судовим рішенням законної сили в порядку, передбаченому процесуальним законодавством;
- отримання кредитором (кредиторами) виконавчого документу на підставі рішення відповідного судового органу, що набрало законної сили;

- звернення кредитора (кредиторів) до органів державної виконавчої служби з метою примусового виконання відповідного рішення судового органу, що набрало законної сили;
- сплив строку неоплати (тримісячний строк, передбачений ч. 3 ст. 10 Закону про банкрутство);
- подання кредитором (кредиторами) заяви про порушення справи про банкрутство до господарського суду за місцезнаходженням боржника з доданням документів, передбачених ч. 2 ст. 11 Закону про банкрутство;
- винесення господарським судом ухвали про прийняття до розгляду заяви кредитора (кредиторів) про порушення провадження в справі про банкрутство за відсутності обставин, передбачених ст. 14 та ст. 15 Закону про банкрутство;
- проведення господарським судом підготовчого засідання в строки, передбачені ч. 2 ст. 12 Закону про банкрутство, метою якого є перевірка обґрунтованості вимог заявника, а також з'ясування наявності підстав для порушення провадження в справі про банкрутство;
- винесення господарським судом ухвали про порушення провадження в справі про банкрутство за відсутності обставин, передбачених ч. 7 ст. 16 Закону про банкрутство.

Ухвала господарського суду про порушення провадження в справі про банкрутство, за визначенням О.О. Красавчикова, є саме тим правовстановлюючим фактом, замикаючим елементом юридичного складу, який у свою чергу обумовлює виникнення відносин неспроможності та порушує так званий конкурсний процес, у динаміці розвитку якого, залежно від подальшого накопичення елементів наступного юридичного складу, можливі такі «сценарії»: процедура санації, визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури, мирова угода, припинення провадження в справі про банкрутство.

При цьому варто погодитися з думкою Б.М. Полякова, який наполягає на тому, що «реальність неплатоспроможності повинна апробуватися виконавчим провадженням. Реальність означає, що боржник не може виконати грошові зобов'язання навіть за допомогою примусового характеру. Якщо пов'язати неплатоспроможність лише зі стороною виконання самих грошових зобов'язань, то можна отримати зовсім іншу картину: боржник не хоче виконувати грошові вимоги. І для цього будуть цілком обґрунтовані причини: реорганізація боржника, погашення боргу, відсутність права тощо. І тут не можна встановлювати альтернативу для кредитора: звертатися до суду з позовом про стягнення боргу за допомогою виконавчого провадження чи одразу ініціювати процедуру банкрутства. Якщо боргове зобов'язання спірне та боржник не бажає його оплачувати добровільно, то тут взагалі відсутнє припинення платежів чи неплатоспроможність. За неплатоспроможності немає місця суб'єктивному чиннику. Вона має бути дійсною, реальною та об'єктивною. Отже, лише виконавче провадження може свідчити про фактичну неплатоспроможність боржника» [6, с. 151].

Саме ця концепція реальності неплатоспроможності була сформована протягом достатньо тривалого часу практики застосування попередньої редакції Закону про банкрутство, вона так би мовити «була перевірена часом», обмежувала певні зловживання з боку недобросовісних учасників відносин неспроможності, у зв'язку із чим законодавцем було обґрунтовано сприйнято зазначену концепцію в новій редакції Закону про банкрутство.

Водночас необхідно відмітити деякі недоліки юридичної техніки, що містяться, зокрема, у ч. 3 ст. 10 чинної редакції Закону про банкрутство, відповідно до якої справа про банкрутство порушується господарським судом, якщо безспірні вимоги кредитора (кредиторів) до боржника сукупно становлять не менше трьохсот мінімальних розмірів заробітної плати, які не були задоволені боржником протягом трьох місяців після встановленого для їх погашення строку, якщо інше не передбачено цим законом. Фактично ця норма не забороняє боржнику звернутися до господарського суду із заявою про порушення провадження в справі про банкрутство за наявності ознак його неплатоспроможності.

На користь цієї думки також свідчить системний аналіз норм ст. 11 Закону про банкрутство. Так, відповідно до ч. 1 ст. 11 Закону про банкрутство заява про порушення провадження в справі про банкрутство подається *боржником* або кредитором у письмовій формі та повинна містити, зокрема, виклад обставин, що є підставою для звернення до суду. Згідно із ч. 2 ст. 11 Закону про банкрутство до заяви про порушення справи про банкрутство, зокрема, додаються докази того, що сума безспірних вимог кредитора (кредиторів) сукупно становить не менше трьохсот мінімальних розмірів заробітної плати, якщо інше не передбачено цим законом; рішення суду про задоволення вимог кредитора, що набрало законної сили; відповідна постанова органу державної виконавчої служби про відкриття виконавчого провадження з виконання вимог кредитора тощо. При цьому в такій нормі не конкретизовано, що саме до заяви кредитора про порушення справи про банкрутство додаються вказані докази неплатоспроможності. Частина 3 ст. 11 Закону про банкрутство взагалі передбачає, що до заяви боржника додаються також інші документи, які підтверджують *неплатоспроможність* боржника. Отже, ці, на перший погляд, нешкідливі недоліки юридичної техніки фактично створюють підґрунтя для можливих зловживань із боку недобросовісних боржників і створення згубної судової практики.

Підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити, що дослідження питання юридичних складів у відносинах неспроможності має досить важливе практичне значення, оскільки, як зазначав О.О. Красавчиков, «визначення кола фактів, що підлягає встановленню, являє собою поступове «зближення» фактичної та юридичної сторін справи. Зіставивши передбачені нормою факти з тими, що є в дійсності, ми впевнюємося в правильності нашого вибору норми, що підлягає застосуванню. Проте для цього вимагається найретельніше дослідити все те, що має чи може мати суттєве значення, тобто абсолютно точно встановити юридичний склад руху правовідношення, що розглядається. У деяких випадках певна частина фактів якого-небудь юридичного складу руху одного правовідношення може виступати як завершена юридична сукупність для руху іншого правовід-

ношення, і це ускладнює аналіз фактичної сторони справи. Інакше кажучи, встановивши той чи інший юридичний склад, можна опинитися перед фактами, які нібито «зайві» для відношення, що розглядається. Однак часом зсонується, що «зайві» факти не тільки не зайві, а й необхідні та, більш того, у відомих випадках визначають характер і юридичну природу правовідношення, що розглядається» [5, с. 54–55].

Література:

1. Алексеев С.С. Проблемы теории права : [курс лекций] : в 2 т. / С.С. Алексеев. – Свердловск : Свердловский юридический институт, 1972– . – Т. 1 : Основные вопросы общей теории социалистического права. – 1972. – 396 с.
2. Джунь В.В. Институт неспроможності: світовий досвід розвитку та особливості становлення в Україні : [монографія] / В.В. Джунь. – вид. 2-е, випр. і доп. – К. : Юридическая практика, 2006. – 384 с.
3. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом : Закон України у редакції від 22 грудня 2011 р. № 4212-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2343-12>.
4. Карелина С.А. Несостоятельность (банкротство) как юридический состав / С.А. Карелина // Российская юстиция. – 2008. – № 4. – С. 5–11.
5. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве / О.А. Красавчиков. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1958. – 183 с.
6. Поляков Б.М. Науково-практичний коментар Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» в редакції від 22 грудня 2011 р. № 4212-VI / Б.М. Поляков // Санація та банкрутство. – 2012. – № 2. – С. 148–152.
7. Поляков Б.М. Право неспроможності (банкрутства) в Україні : [підручник] / Б.М. Поляков. – К. : Ін Юре, 2011. – 560 с.
8. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Р.О. Халфина. – М. : Юридическая литература, 1974. – 351 с.
9. Шершеневич Г.Ф. Конкурсный процесс (классика российской цивилистики) / Г.Ф. Шершеневич. – М. : Статут, 2000. – 477 с.